

**TELMAN ƏLİMUSA OĞLU NİFTALİYEV**

**HƏRBİ QULLUQÇUNUN ŞƏXSİYYƏTİNİN  
FORMALAŞMASINDA ORDUNUN  
SOSİAL TƏSİSAT KİMİ ROLU**

**ixtisas – 6313.01 – “Sosial struktur, sosial institutlar və proseslər”**

**Sosiologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi  
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

**A V T O R E F E R A T I**

**BAKİ - 2013**

Dissertasiya işi Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının “Fəlsəfə və sosial psixologiya” kafedrasında yerinə yetirilmişdir

**Elmi rəhbər:**

**fəlsəfə elmləri doktoru, professor**

**Şamil Ağababa oğlu Qasımlı**

**Rəsmi opponentlər:**

**Fəlsəfə elmləri doktoru, professor**

**Əlikram Mirhəsən oğlu Tağıyev**

**Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent**

**Rəna Oktaedr qızı Məmmədova**

**Aparıcı təşkilat:**

**Bakı Slavyan Universiteti**

Müdafiə «\_17\_»\_01\_\_\_\_\_2014-cü ildə saat «\_\_\_»-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertrasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.115 Dissertasiya Şurasında keçiriləcəkdir.

**Ünvan:** AZ-1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 31, AMEA-nın Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutu, IX mərtəbə, konfrans zalı.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «\_\_\_» \_\_\_\_\_ 2013-cü ildə göndərilmişdir.

**Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq  
İnstitutunun nəzdindəki D.01.115  
Dissertasiya Şurasının elmi katibi,  
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru:**

**S.A.Həsənova**

## **İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ**

**Mövzunun aktuallığı.** İnsanın bir şəxsiyyət kimi formalaşması onun həyatı boyu sosiallaşması prosesində baş verir. Sosiallaşma isə bir qayda olaraq mövcud cəmiyyətdə hakim olan və onun sosial münasibətlər sisteminə daxil olmasını müəyyən edən şəxsi dəyərlərin, normaların və rolların mənimsənilməsi prosesidir. Sosiallaşma prosesi insanın yaşından və düşdüyü sosial şəraitdə (ilkin və ikinci sosiallaşma, böyüklərin və qocaların sosiallaşması, resosiallaşma, desosiallaşma və s.) asılı olaraq müxtəlif formalarda həyata keçirilir. Sosiallaşma agentləri (Giddensin təbirincə) kimi şəxsiyyətin inkişafına yaşının və ya digər mərhələsində təsir göstərən həm bütöv sosial təsisatlar (ailə, məktəb, ali məktəb, ordu, əmək kollektivi və s.), həm də ayrı-ayrı şəxslər ola bilər.

Müasir dövlətlərin quruculuğu və inkişafı prosesində ordunun təsis edilməsi və öz missiyasını səmərəli şəkildə həyata keçirməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki müstəqillik qazanan xalq həm daxili, həm də xarici təhdidlər qarşısında günün tələbləri səviyyəsində müdafiə olunmağa hazır olmalıdır. Dövlətin təhlükəsizliyi bilavasitə ölkənin Silahlı Qüvvələrinin hazırlıq vəziyyəti və döyüş ruhu ilə sıx bağlıdır. Bu baxımdan milli dövlətin mühüm vəzifələrindən biri həm fiziki, həm də mənəvi cəhətdən sağlam ordu hazırlamaqdan ibarətdir.

Müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycan xalqı həm milli dövlət quruculuğu, həm də hərbi quruculuq sahəsində böyük çətinliklərlə rastlaşmasına baxmayaraq, qısa bir müddət ərzində özünün güclü ordusunu yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Ordu quruculuğu işləri bu gün də uğurla davam etdirilir.

Ordu quruculuğu prosesinin araşdırılmasında iki mühüm amil tədqiqatçıların diqqət mərkəzində durur. Bunlardan birincisi insan amilidir. Ümummilli lider Heydər Əliyev qeyd etmişdir ki, müasir ordunun təşkili, hərbi-texniki təchizatı və döyüş hazırlığı səviyyəsi ilk növbədə hərbi heyətin (zabitlərin və əsgərlərin) keyfiyyət göstəricilərindən, başlıca olaraq isə şəxsiyyət və peşəkar kimi formalaşmasından asılıdır. Bu isə tədqiqatçıları insanların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında erkən və ikinci mərhələ sosiallaşma proseslərini və buna müvafiq olan sosial təsisatların fəaliyyətini daha dərinlən araşdırmağa sövq edir. Ekstremal şəraitin təsiri altında yüksək şəxsiyyət və liderliyin zirvəsi kimi parlaq qəhrəmanlıq nümunəsi olan Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı 22 yaşlı şəhid Mübariz İbrahimov və 24 yaşlı şəhid gənc zabit Fərid Əhmədovun göstərdikləri igidlik bir daha sübut edir ki, Azərbaycan xalqının milli-mənəvi

dəyərlərinin böyük daxili potensialı mövcuddur və gənclərin sosiallaşmasına ailənin, məktəbin (ali məktəbin), xidmətə çağrıldığı hərbi hissənin təsiri olduqca güclüdür. Burada aparıcı vəzifə olaraq zabit heyətinin formalaşması işində hərbi təsisatlar həlledici rol oynayırlar.

İkinci amil ordunun bir sosial təsisat kimi təsisatlar sistemindəki digər təsisatlarla qarşılıqlı əlaqə və təsiri altında formalaşmasıdır. Bu baxımdan iqtisadiyyatın, siyasətin, ideologiyanın, elm və təhsilin, ailənin və digər sosial təsisatların ordu institutuna təsirləri güclüdür. Ordu təsisatına daxili amillərin təsir ilə yanaşı, xarici amillər də təsir göstərir. Müasir qloballaşma şəraitində dövlətlərarası rəqabət getdikcə kəskinləşir. Belə bir şəraitdə ordu quruculuğuna xarici amillərin təsiri də mövcuddur (bunların sırasına həm müttəfiqləri, həm də güman edilən və yaxud faktiki düşmən tərəfi aid etmək olar). Bir çox dövlətlərin daxili və xarici təhlükəsizliyinə məhz belə xarici amillər təsir göstərə bilər. Buna misal olaraq NATO hərbi təşkilatını göstərmək olar.

Tədqiqat işində müasir Azərbaycanın dövlət quruculuğu və ordu quruculuğu strategiyasının banisi Ümummilli lider Heydər Əliyevin liderlik fenomeni bütün ali keyfiyyətlərin (xarizmatik, situasiya, resurs, rəqabət və digər liderlik konsepsiyaları baxımından) xarakterik bir təzahürü kimi sosioloji təhlilin mühüm elmi obyektinə kimi çıxış edir. Heydər Əliyevin şəxsiyyətinin çoxsaylı elitar milli zabit nəsilələrinin yetişməsindəki xidmətləri hər tərəfli kompleks elmi araşdırmalara zərurət yaradır.

Tədqiqat işinin mövzusunun aktuallığı məhz deyilənləri nəzərə almaqla sosioloji müstəvidə ənənəvi sosiallaşma institutlarının (ailə, məktəb, ağsaqqallar) təsirlərinin zəifləməsi, yeni təsir vasitələrinin (KİV-lər, reklam, İnternet, qeyri-formal qrup) meydana gəlməsi fonunda, gənclərin sosiallaşmasında ordunun rolunun təkcə özünün tələbatları baxımından deyil, həmçinin cəmiyyətin sağlam nəsil yetişdirməsi baxımından milli ordu quruculuğu üçün sosial-siyasi və strateji əhəmiyyəti ilə izah olunur.

**Problemin işlənmə dərəcəsi.** Dünya ədəbiyyatında hərbi təsisatların şəxsiyyətin formalaşmasında sosiallaşma funksiyasının rolu yetərinə öyrənilmişdir. Dəyişən tarixi dövrlərdə ordunun missiyası, insan və təsisatların qarşılıqlı təsirləri zamanın tələblərinə cavab verən daha təkmil üsullarla öyrənilmişdir. Bununla belə, ordunun sosiallaşdırıcı fəaliyyəti Azərbaycanda demək olar ki, sosioloji müstəvidə tədqiq edilməmişdir. Azərbaycan alimləri və tədqiqatçıları R.Mehdiyev, S.Xəlilov, İ.Rüstəmov, C.Əhmədli, Ş.Qasımlı, R.Quliyev, F.Aqayeva, B.Haqverdiyev, R.Şulman, Ə. Süleymanov, F. Vahidov, T. Ağayev, E. Abdullayev, R. Həsənov,

E.Şəfiyeva, E.Abbaszadə və başqaları müasir şəxsiyyətin formalaşması probleminin sosial-fəlsəfi, nəzəri-metodoloji və tətbiqi aspektlərini, o cümlədən bu istiqamətdə sosial təsisatların fəaliyyətlərini müxtəlif gənclər kateqoriyaları, həmçinin böyük şəxsiyyətlərin həyat və yaradıcılığı nümunəsində tədqiq etmişdilər<sup>1</sup>.

Qeyd edilməlidir ki, elmi problem statusunda ordu sosiallaşma təsisatı (agenti) kimi müxtəlif ölkələrdə və zaman kəsiyində yetərinə öyrənilmişdir. Demək olar ki, həm cəmiyyətin bir hissəsi kimi və həm də, bir sistem kimi ordu müasir sosiologiyanın bütün inkişaf mərhələlərində tədqiqat obyekti olmuşdur. Hələ qədim dövr mütəfəkkirləri (Sokrat, Platon, Aristotel və b.) ordu qaydası və nizam-intizamının, döyüş təcrübəsi və qələbə əldə edilməsinin mükəmməl insanın formalaşmasına həlledici təsirlərini göstərmişlər. Mütəfəkkir və dövlət xadimlərinin fikrincə məhz yüksək vətənpərvərlik, dözümlülük, hədsiz iradə, uzaqgörənlik, dərin biliklər (həm hərbi elmi, həm insan psixologiyası sahəsində) elə yüksək insan keyfiyyətlərini təşkil edir ki, məhz onların köməyi ilə yüksək döyüş keyfiyyətlərinə malik olan peşəkar ordu quruculuğunun rəmzinə çevrilmiş olur. Yeni tarixi şəraitdə həm hərbi təhsil ocaqlarında aparılan təlim prosesində, həm də həqiqi hərbi xidmət prosesində bu keyfiyyətlərin aşılmasını şərtləndirən amillər və qanunauyğunluqlar mühüm əhəmiyyət kəsb etsə də, az öyrənilən elmi problemlər sırasındadır.

Araşdırmalar göstərmişdi ki, hərbi təsisatların sosial yönlü fəaliyyətlərində əsas realizə mexanizmi kimi uyğunlaşma və eyniləşmə proseslərin idarəetmə sistemi kimi çıxış edir. Bu sistem adı çəkilən proseslərin dərinədən öyrənilməsi, konkret hərbi təşkilat mühitində sınaqdan keçirilərək düzgünlüyünün yoxlanılması, idarəetmə (rəhbərlik) fəaliyyətinin məqsəd və vəzifələrinin təyin edilməsi, müvafiq zaman parçasında (aylıq, rüblük və illik) tədbirlərin planlaşdırılması, qərar qəbulu və onların icrasına nəzarətin təşkili sistemi və nəhayət motivasiya dəstəsinin hazırlanmasını nəzərdə tutur.

---

<sup>1</sup>Mehdiyev R.Ə. Azərbaycan: tarixi irs və müstəqillik fəlsəfəsi. B. Nəşriyyat: "Bakı", 2001. 276s.; Xəlilov S. Lider. Dövlət. Cəmiyyət. elmi red. Ə.Həsənov. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşr-atı, 2001.358 s.; Ümumi sosiologiya. Prof.Z.T.Qalenkovanın red. ilə. Tərc. fə.l.e.d., prof. Rüstəmov İ.B. 2007, 494 s.; Ахмедли Дж. Т. , Рагимов А. А. Измерение и анализ данных в социологии. Б., 2002. 121стр.; Гасымлы Ш.А. Личность. Азербайджанская сов. энциклопедия, Баку, 1997, том 10., Интересы как побудительный мотив деятельности, Материалы научно-теор. конференции , Баку, 2001.

Birinci istiqamət - psixoloji və sosioloji cəhətdən sosial-psixoloji qanunlar, qanunauyğunluqlar və şəxsiyyətin sosial eyniləşdirməsinin formalaşması mexanizmlərinin tədqiqat predmetini təşkil edən milli və xarici alim-sosioloq və psixoloqların əsərlərində təmsil olunmuşdur.

Bu istiqamət Z.Freydin, E. Eriksonun, Q.Toyfelin klassik əsərlərindən öz başlanğıcını götürür, P.Prizal və müasir rus alimləri B.C.Aqeyev, A.V.Petrovski və başqalarının əsərlərində öz inkişafını tapır<sup>2</sup>. Hərbi elm çərçivəsində sosial eyniləşdirmənin sosioloji və psixoloji aspektləri sosial uyğunlaşmanın (adaptasiyanın), sosiallaşmanın və hərbi qulluqçuların şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı təsirinin psixoloji və sosial psixoloji problemlərinin öyrənilməsi hərbi universitetlərin hərbi-psixologiya yönü alimlər tərəfindən müvəffəqiyyətlə işlənilmişdir. Azərbaycanda gənc zabıtların hazırlanması prosesində kursantların rastlaşdığı eyniləşmə problemləri E.Şəfiyeva tərəfindən tədqiq edilmişdir<sup>3</sup>.

İkinci istiqamətə sosial eyniləşdirmənin mahiyyəti və strukturunun nəzəri və metodik tədqiqatlarını fərd tərəfindən özünü başqa insanlarla, qrup və nümunələrlə eyniləşdirmənin prosesi kimi baxmaq olar. Belə nümunələr vasitəsilə fərd sosiallaşmanın gedişatında fəaliyyətin müxtəlif növlərinə yiyələnməyə, sosial rolları qəbul etməyə kömək edən sosial normaları və dəyərləri əldə etməyə (mənimsəməyə) və zəruri halda dəyişdirməyə nail olur.

Bu istiqamətin nöqtəyi-nəzərindən sosial eyniləşdirmənin mahiyyət və məzmunu haqqında əhəmiyyətli nəzəri-metodoloji müddəaların dərk edilməsi T.Parsonsun, E.Qiddensin tədqiqatlarında, həmçinin sovet və postsovet alimlərdən İ.S.Kon, N.F.Naumova, V.A.Yadov, Y.M.Kalaşnikov, Y.M.Zinoviyev və başqalarının əsərlərində öz əksini tapmışdır<sup>4</sup>.

Üçüncü istiqaməti makrososial və sosial-psixoloji paradıqmaları birləşdirməyə çalışan tədqiqatlar təşkil edir. Bu tədqiqatların müəllifləri (P.Berqer, T.Lukman, P. Burdye, Y.Kaçanov, N.Şmatko, S.Klimova, O. Dudçenko, A. Mıtil və başqaları) xüsusi diqqəti şəxsiyyəti sosial nüfuz

---

<sup>2</sup> Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис. М., 1996; Фрейд З. Психология бессознательного: Сб. произведений. М., 1989, 447стр.

<sup>3</sup> Şəfiyeva E.İ., Zabit hazırlığının sosial-psixoloji məsələləri, Bakı, Elm, 2006, 232s.

<sup>4</sup> Парсонс Т. О структуре социального действия. М., 2000, 880 стр.; Гидденс Э. Социология. М., 1999. 703 с.; Ядов В. А. Стратегия социологического исследования. М., 1998.[329 - 330], 600стр.

sahibi kimi solumun və şəxsi həyatın fəal subyekt-agenti kimi formalaşmasına ayırırlar<sup>5</sup>.

**Tədqiqatın obyekti və predmeti.** Tədqiqatın obyektini hərbi təsisatların fəaliyyəti prosesində təlim və hərbi xidmət keçən gənc zabitlər və kursantların şəxsiyyət kimi formalaşmasının əsas münasibətləri və əlaqələri təşkil edir. Tədqiqatın predmetini isə gənc hərbi qulluqçuların şəxsiyyət kimi formalaşmasında ordu qurumlarının sosiallaşma funksiyalarının həyata keçirilməsi şərtləri və qanunauyğunluqları, o cümlədən peşəkarlıq və liderlik keyfiyyətlərinin mənimsənilməsi xüsusiyyətləri təşkil edir.

**Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri.** Dissertasiya işində qarşıya qoyulan başlıca tədqiqat məqsədi hərbi qulluqçunun şəxsiyyətinin formalaşmasında ordunun sosial təsisat kimi rolunun müəyyən edilməsindən ibarətdir. Xüsusilə də gənclərin şəxsiyyət kimi formalaşmasında ordunun sosiallaşma təsisatı rolunu təhlil etməklə hərbi qurumlarda təlim-təربiyənin təşkilini yaxşılaşdırən şərtləri müəyyənləşdirmək və bunun əsasında hərbi quruculuq işinə xidmət edən elmi təkliflər hazırlamaqdır. Bu məqsəddən irəli gələn tədqiqat vəzifələri aşağıdakılardır:

- 1) müasir ictimai inkişaf mərhələsinə uyğun olaraq cəmiyyətdə müxtəlif sosial təsisatlar fonunda ordunun bir sosiallaşma agenti kimi fəaliyyətinin öyrənilməsinin əsasını təşkil edən nəzəri-metodoloji yanaşmaların müqayisəli təhlilini həyata keçirmək;
- 2) ordunun bir təsisat kimi daşdığı sosial funksiyaların xüsusiyyətlərini və icra mexanizmlərini araşdırmaq, onların qarşılıqlı əlaqələrini ayırd etmək;
- 3) sosiallaşma agenti kimi ordu təsisatlarının fəaliyyətini şərtləndirən əsas institusional faktorları (daxili və xarici) təyin etmək, onların sosiallaşma prosesinin səmərəliliyinə təsir dərəcəsini müəyyənləşdirmək və hərbi hazırlıq göstəriciləri baxımından məqsədəuyğunluğunu qiymətləndirmək;
- 4) ordu qurumlarının hərbi qulluqçuların sosiallaşdırması fəaliyyətinin ictimai əhəmiyyətini və fəaliyyət xüsusiyyətlərini tədqiq etmək və formalaşmış əsas proseslərin sosioloji təsvirini vermək;
- 5) gənc hərbi qulluqçuların sosiallaşmasının hədəf göstəriciləri kimi “peşəkarlıq” və “liderlik” keyfiyyətlərinin zabit-kursantlara

---

<sup>5</sup> Бергер, П. Конструирование социальной реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман / Моск. филос. фонд. М: Academia-Центр : Медиум, 1995. С. 213. 323стр.

aşılması qanunauyğunluqlarını, təsir amillərini aşkar etmək və sosial-nəzəri cəhətdən əsaslandırmaq;

- 6) Ümummili lider Heydər Əliyevin liderlik və peşəkarlıq keyfiyyətlərinin parlaq daşıyıcısı və nümunəsi kimi zabidlərin peşəkar sosiallaşmasında liderlik potensialını və rolunu sosioloji prizmadan qiymətləndirmək;
- 7) konkret hərbi kollektiv - təlim qrupu təmsalında sosioloji sorğu və sosiometrik ölçü üsullarının köməyi ilə toplanmış empirik informasiyaları təhlil edərək ümumiləşdirmək, hərbi peşəkarlıq və liderlik göstəriciləri baxımından gənc hərbiçilərin dəyər və normalara münasibətlərini təhlil etmək;
- 8) sorğu nəticələrinin qiymətləndirilməsi əsasında qarşıdakı həqiqi hərbi qulluq davranışının proqnostik modellərini əsaslandırmaq və təsir amillərini təyin etmək.

**Tədqiqatın elmi yeniliyi** sosioloji səpkidə sosiallaşmanın zabit və kursantların təlim və xidməti fəaliyyət prosesində hərbi peşəkarlıq və liderlik keyfiyyətlərinin mənimsənilməsi və davranış normasına, dəyərinə çevrilməsi kimi iki bir-birilə sıx əlaqəli amillərin mühüm cəhətinə diqqət yetirilməsi ilə müəyyən edilir. Dissertasiya işində ölkədə ilk dəfə olaraq sosial təsisat kimi ordu qurumlarının fəaliyyəti xarici ictimai rəy baxımından deyil, daxili sosial fəaliyyət baxımından öyrənilməsinə cəhd edilmişdir. Bu yanaşma anket sorğusu, sosiometrik üsul kimi konkret sosioloji metodikalardan istifadə edilmiş və hərbi sosiallaşmanın gedişi prosesinin nəticə göstəriciləri müəyyən edilmişdir. Əldə olunan konkret yeni elmi nəticələr aşağıdakılardan ibarətdir:

- müasir dövrdə hərbi qulluqçuların şəxsiyyətinin formalaşmasında ordunun sosiallaşdırma agentləri kimi rolunun və əhəmiyyətinin yüksəlməsi sosioloji səpkidə əsaslandırılmış və yeni ictimai sistem çərçivəsində sosiallaşma prosesinin məzmununun yeniləşməsi göstərilmişdir;

- aparılan tədqiqat zamanı orduda hərbi qulluqçuların şəxsiyyət kimi formalaşması prosesinin əsas sosiallaşdırıcı məzmunu müəyyən edilmiş, onlara hərbi peşəkarlıq və yüksək mənəvi keyfiyyətlərin aşılması və bu istiqamətdə sosiallaşma prosesinin səmərəli olması üçün onun əsas meyarları kimi tamamilə adekvat və aktual sosiallaşma mexanizmi açıqlıb göstərilmişdir;

- Ümummili lider Heydər Əliyevin xarizmatik Lider obrazı gənc zabidlərin sosiallaşmasında meyar kimi geniş və sistemli halda tətbiq edilməsi zərurəti elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır, Milli Ordu zabitinin liderlik keyfiyyətlərinin üç əsas istiqamətdə intellektual, emosional

təşkilatçılıq istiqamətlərində formalaşması, aparılan sosioloji sorğular əsasında real hərbi təlim-təhsil təcrübəsinin tətbiq edilməsinin yolları və üsulları təklif edilmişdir;

- ordu təsisatlarının yeni, tarixi şəraitdə sosiallaşma institutu kimi şəxsiyyətin formalaşmasında fəaliyyət xüsusiyyətləri ilk dəfə sosioloji aspektdə araşdırılmış, prosesə müsbət və mənfi təsir göstərən amillər müəyyən edilmişdir;

-hərbi kollektiv- təlim qrupu timsalında sosioloji sorğu və sosiometrik ölçmə vasitəsilə empirik informasiyalar təhlil edilmiş, ümumiləşdirmə yolu ilə hərbi peşəkarlıq və liderlik göstəriciləri baxımından gənc hərbiçilərin dəyər və normalara münasibətləri müəyyən edilmiş, yüksək mənəvi və hərbi peşəkarlıq keyfiyyətlərinə yiyələnmədə güclü motivasiyanın olması aşkar edilmişdir.

**Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları.** Dissertasiya işinin nəzəri-metodoloji əsasını müasir sosioloji nəzəriyyədə sistemli yanaşmanın struktur-funksional və institusional təlim məktəbləri çərçivəsində əsaslandırılmış sosiallaşma fenomeninin təhlil aparatı təşkil edir. Klassik pozitivist və müasir neopozitivist cərəyanlar çərçivəsində cəmiyyətin sosial institutları sırasında ordunun sosial xüsusiyyətlərinin şəxsiyyətin formalaşmasına təsirini sahələrarası yanaşmanın tətbiqi ilə araşdırma təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri əsasını ümumi və hərbi sosiologiyanın müddəaları, idarəetmə sosiologiyası, təşkilati sosiologiya, digər əlaqəli sosioloji nəzəriyyələr, həmçinin sosial psixologiya, sosial idarəetmə və hərbi elmi nəzəriyyələr təşkil edir. Tədqiqatın gedişatında sistemli yanaşmanın ümumelmi metodları, və struktur-funksional analiz, həmçinin sintez, ümumiləşdirmə, müqayisəli təhlil və məntiq metodlarından istifadə edilmişdir. Bunlarla yanaşı milli mütəxəssis və alimlərin tədqiqat işlərinin dərindən təhlilini apararaq, onlara geniş istinadlar edilmişdir.

**Tədqiqatın başlıca elmi hipotezası** – postsovet dövründə qloballaşma və rəqabətin kəskinləşməsi fonunda hərbi təsisatların total tipli sərt ierarxik təşkilati sistem olaraq şəxsiyyətin sosiallaşmasında səmərəli rol oynaması və ənənəvi sosial təsisatların (ailə və məktəb) natamam sosiallaşma nəticələrinin müəyyən şərtlər müqabilində resosiallaşdırma (yenidən sosiallaşma) yolu ilə aradan qaldırmaq potensialına malik olması və bu vəzifənin həyata keçirilməsindən ibarətdir.

Ordu bir sosiallaşma təsisatı kimi məcburetmə və ekstremal şəraitə uyğunlaşma vasitəsilə peşəkar hərbiçi və liderlik keyfiyyətlərin formalaşmasında müvafiq davranış normaların, stereotiplər və dəyərlərin

aşılmasına nail olur. Bu istiqamətdə hərəkət etmək üçün xüsusi sistem şəkilində qurulan hərbi təlim və döyüş hazırlığı prosesinin tətbiq edilməsi zərurəti vardır. Bununla yanaşı təbiət və dəqiq elmlər sahəsində bilikləri daha geniş aşılamaqla, habelə milli tarix və mədəniyyət nümunələrini mənimsəməklə gənc zabıtlərdə və kursantlarda geniş dünya görüşü, yüksək mühəndis-texniki biliklər və şüurlu vətənpərvərlik dəyərlərinin şəxsiyyətdaxili keyfiyyətlər sistemi kimi formalaşmasına nail olmaq vəzifəsi təsisatların qarşısına məqsəd kimi qoyulur.

Tədqiqatın konsepsiyasını a) ordu təsisatlarının ali hərbi məktəb və hərbi hissə təmsilində bir ierarxik total təşkilat kimi fəaliyyətlərinin dövlət qanunları əsasında qurulması və digər təsisatlarla əlaqəli şəkildə sosiallaşma funksiyalarının həyata keçirilməsi prosesinin mərhələləri; b) sosiallaşma nəticəsinin (məhsulun) kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin təyin edilməsi əsasında sosiallaşma agentlərinin real fəaliyyətlərinin sosioloji təhlilinin aparılması; c) nəticə göstəriciləri kimi peşəkarlıq və liderlik keyfiyyətlərinin mənimsənilməsi xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsinin məntiqi təşkil edir.

**Tədqiqatın mənbəşünaslıq bazası.** Tədqiqatın konsepsiyasının əsas məqsəd və vəzifələrini yerinə yetirmək üçün sahələrarası sistemli yanaşma əsasında tətbiq edilən institusional (təsisat) sosiologiya, sosiallaşma nəzəriyyəsi, hərbi sosiologiya, sosial psixologiya, hərbi tətbiqi sosial psixologiya kimi elm sahələrinin metod və alətlərindən istifadə edilir, müvafiq klassik və müasir mənbələrə müraciət olunur. Tədqiqat işində həmçinin yaxın elmi sahələr kimi pedaqoji, kulturoloji, politoloji və psixoloji araşdırmalara və mənbələrə geniş istinad edilmişdir. Konkret tədqiqat alət və vasitələri kimi anket sorğusu vasitəsilə, kiçik qrupda (mənzil və qəribə kimi aşağı pillədə hərbi kollektivdə) şəxslərarası münasibətlərin sosiometrik ölçülməsi yolu ilə liderliyə meyilliliyin qiymətləndirilməsi müəyyən edilmiş, mütəxəssis-ekspertlərin sorğusu və fokus-grup müzakirəsi vasitəsilə, əvvəllər aparılmış müxtəlif sosioloji tədqiqatların nəticələrinin təkrarən təhlili kimi mənbələrdən və onlarda qeyd olunmuş üsullardan bilavasitə istifadə edilmişdir. Tədqiqatın istinad etdiyi mənbələrin ümumi sayı 188-dir.

**Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti** ordu təsisatlarının yeni tarixi şəraitdə sosiallaşma institutu kimi şəxsiyyətin formalaşmasında fəaliyyət xüsusiyyətləri ilk dəfə sosioloji səpkidə araşdırılmışdır və prosesə müsbət və mənfi təsir göstərən amillər müəyyən edilmişdir. Hərbi təlimdə və həqiqi hərbi xidmətdə pozitiv sosiallaşma prosesinin determinantları kimi möhkəm fiziki sağlamlıq, ilkin sosiallaşma dövrünün dolğun keçməsi,

təhsildə aldığı yetərli biliklər əsasında hərbi qulluğa motivasiya və cəmiyyətdə hərbi qulluğun nüfuzunun bərqərar olması amilləri nəzəri praktiki əhəmiyyətə malikdir. Mənfi determinantlar kimi, erkən sosiallaşmanın natamamlığı, ailədaxili münaqişələr, sağlamlıq (xüsusən, psixi) problemləri, natamam ailələr, orta təhsil savadın yetərli olmaması, hərbi qulluğa və hərbiçi peşəsinə skeptik münasibət və zəif motivasiya amilləri çıxış etmişdilər. Dissertasiya işinin əsas müddəaları və nəticələrindən problemlə bağlı gələcək tədqiqatların aparılmasında, elmi konfransların keçirilməsində, müvafiq sahə üzrə dərslər və dərslər vəsaiti və digər əsərlərin yazılmasında Milli Aviasiya Məktəbi, Polis Akademiyası, Milli Təhlükəsizlik Akademiyası, Heydər Əliyev adına Ali Hərbi Məktəblər, Sərhəd Qoşunları Akademiyası və başqa strateji məktəblərdə hərbi sosiologiya fənninin tədrisində istifadə oluna bilər.

**Tədqiqat nəticələrinin aprotasiyası.** Dissertasiya işinin əsas müddəaları və nəticələri iddiaçının elmi-praktiki konfranslardakı çıxışlarında, Azərbaycanda və xaricdə nəşr olunan məqalələrində öz əksini tapmışdır. Tədqiqatın elmi nəticələri həmçinin müəllifin pedaqoji fəaliyyətində təlim-tədris nümunələri kimi yer almışdır.

**Dissertasiyanın strukturu.** Dissertasiya giriş, üç fəsil, doqquz yarım-fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

## **DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU**

Dissertasiya işinin **Girişində** mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, onun obyekt və predmeti, işlənmə səviyyəsi, məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki əhəmiyyəti göstərilmişdir.

Dissertasiya işinin **“Müasir sosiologiyada hərbi təsisatların tədqiqinin nəzəri-metodoloji xüsusiyyətləri”** adlanan birinci fəslində üç yarım-fəslə əhatə edir və burada problemin nəzəri aspektləri araşdırılır, tədqiqatın metodoloji əsasları müəyyənləşdirilir. Bu məqsədlə fəlsəfi-sosioloji elminin klassiklərinin nəzəri müddəalarına müraciət edilir, problemə yanaşmada müxtəlif məktəblərin və müasir elmi cərəyanların nəzəri konsepsiyaları müqayisəli şəkildə təhlil edilir.

Bu fəslin **“Ordu – cəmiyyətin mühüm sosial-siyasi təsisatı kimi: əsas yanaşma və tədqiqat üsulları”** adlanan birinci yarım-fəslində Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinə Konstitusiyada və Milli

təhlükəsizlik Konsepsiyasında<sup>6</sup> verilən vəzifənin gerçəkləşməsini təmin edən amillər təhlil edilir. Bunun üçün müxtəlif elmi yanaşmalar tarixi-məntiqi səpkidə nəzərdən keçirilmişdir. Ordunu cəmiyyətin vacib sosial təsisatı kimi öyrənən hərbi sosiologiyanın elmi aparatı müasir zaman və milli ordunun təşəkkülü və inkişaf problemlərinin öyrənməsi üçün tətbiq edilmişdir. Burada göstərilmişdir ki, dünyanın aparıcı ölkələrinin hərbi fəallığının artması və yeniliklərə hazırlıq nümayiş etməsi, kütləvi, çoxtərkipli orduların yaradılması, ümumi qayda əsasında onların komplektləşdirməsi xüsusi konsepsiyaların obyektiv əsası kimi baxılır, idrak fəaliyyətinin istiqamətlərini müəyyən etməklə hərbi sosiologiyanın nəzəri və praktik məsələlərin məcmusunu açıqlayır<sup>7</sup>.

Aktual problemlərdən biri də Azərbaycan Respublikasının ictimai inkişafında suveren dövlət kimi Milli Silahlı Qüvvələrinin yaradılması və inkişafı ilə əlaqədar elmi-tədqiqat problemləri olub. Sosiallaşma – bu insanın bir şəxsiyyət kimi formalaşması, sosial keyfiyyətlərinin meydana gəlməsi deməkdir. Sosiallaşmanın mahiyyətinə yenidən qiymət vermək üçün fəaliyyətin bütün tərəflərini təhlil etməyə zərurət yaradır: bu, fərdin cəmiyyətə, topluma necə inteqrasiya etməsi, sosial normaları və dəyərləri mənimsənilməsi deməkdir, həm fərdin sosial vəziyyətinin asılılığı, həm də bütün sistemin vəziyyəti deməkdir. Bu isə məhz sosiallaşma ilə uyğunlaşma arasındakı qarşılıqlı münasibət, onların əlaqəsi, şərtləridir və hətta ölkəmizdə müxtəlif cür şərh olunur<sup>8</sup>. Metodoloji planda daha bir nəticə vacib hesab olunur. Yalnız əmək prosesində insan özünün fəaliyyəti nəticəsində özü ilə təbiət arasında məfhum dəyişikliyi əks etdirir, nizamlayır və ona nəzarət edir. Buna görə də əmək fəaliyyətinə uyğunlaşma, adaptasiya prosesləri içərisində aparıcı mövqedə durur. O, nəinki əmək fəaliyyətinin mənimsənilməsi üçün zəruri müqəddimə və vasitə kimi, həm də bütövlükdə sosial fəaliyyət hesab olunur. Bu halda uyğunlaşma sosial münasibətinin və insan fəaliyyətinin spesifik növü kimi, bu və ya digər sosial cəmiyyətin (əmək, təhsil, hərbi və s.) nümayəndəsi kimi çıxış edir. Bu cür sosial «təşkilati» münasibətin əsas

---

<sup>6</sup> Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, Bakı, 2005. 67səh., Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 23 may 2007-ci il.

<sup>7</sup> Карбонье Ж. Юридическая социология /Пер. с франц./ М., 1986, с.179, .

<sup>8</sup> Əfəndiyev M., Şirinov A. Sosiologiyanın nəzəri problemləri. B., 2001, 514səh., Goffman, E. Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients & Other Inmates / E. Goffman. 9<sup>th</sup> ed. Harmondsworth: Penguin Books, 1978, pp.10-17. , Ковалева А. И., Луков В. А. Социология молодежи: Теоретические вопросы. М., 1999, с.35, Кон И. С. Психология ранней юности. М., 1989, 252 с.

xarakteristikalarından biri də - onun spesifik, status-əhəmiyyətli, reqlamenta-siyasi və həmən sosial təşkilatın peşəkar təyinatına müvafiq olaraq nizamlanmasıdır. Bu, uyğunlaşmanı «rol nəzəriyyəsi»nə müvafiq olan fəaliyyət kimi anlamağa imkan yaradır və şəxsiyyət tərəfindən funksiyaların, davranış nümunələrinin – insanın kollektivdə, qrupda sosial (peşəkar) statusundan törəyən rolların mənimsənilməsi vasitəsi kimi təsvir olunur<sup>9</sup>.

Sosial uyğunlaşma sosioloji analiz sistemi kimi, onun əsas tərkibinin elə sosial dəyərlər təşkil edir ki, onlar konkret hərbi kollektivdə insanın vəziyyəti (statusu) ilə təyin olunur. Özündə hərbcinin yeni xidməti mühitə alışması prosesini və onun nəticəsini əks etdirir. Hərbcilərin uyğunlaşması, bir mürəkkəb sosial proses kimi, onu bir neçə əsasə görə müxtəlif sahələrə bölməyə imkan verir. Uyğunlaşma – ilkin, ikinci, peşəkar, maddi-məişət, mədəni-quruculuq, sosial-psixoloji növlərə ayrılır. Daha mürəkkəb və məsuliyyətli cəhət kimi, ilkin olaraq gənc hərbi qulluqçuların yeni xidməti (sosial) mühitə peşəkar uyğunlaşmasını əsaslandırılmışdır. Sosial, peşəkar-hərbi uyğunlaşmanın funksiyaları: şəxsiyyətin formalaşması, integrativ, optimallaşmış, stabilləşmiş inkişaf, təcrübəsinin qorunması və ötürülməsi növləri təhlil edilmişdir. Bu da hərbcinin və hərbi kollektivin həyat fəaliyyətində uyğunlaşmanın rolunu qabaqcadan müəyyən edir. Peşəkar uyğunlaşmanın daha geniş və ümumi obyektiv amilləri bütün başqa amillərin əsasında yerləşən ictimai münasibətlərin mövcudluğudur. Beləliklə bir-birilə əlaqəli olan uyğunlaşma və eyniləşmə fenomenlərində ikincisinin əsas rol oynaması təsbit edilmişdir<sup>10</sup>, çünki məhz hərbidə əsas idarəetmə hədəfi – eyniləşmədir, uyğunlaşma isə bu terminal dəyərə çatmaq üçün vasitə-alət rolunu oynayır.

Nəticə olaraq təhlil əsasında iddia etmək olar ki, hərbi qulluqçuların peşəkar adaptasiyasının başa düşülməsi «şəxsiyyət-mühit» sistemində subyektiv və obyektiv münasibətlər kimi bütün amillərin məcmusunu iki əsas qruplara bölməyə imkan verir: şəxsiyyət və mühit. Şəxsiyyət amilinin mahiyyətinin hərbi qulluqçuların yeni xidmət şəraitində ona optimal olaraq qoşulmasına imkan verən sosial psixoloji vəziyyəti «adaptasiyaya hazır» anlayışı kimi müəyyənləşdirmək olar.

Birinci fəslin **“Hərbi təsisatların sosial funksiyalarının xüsusiyyətləri və realizə mexanizmləri”** adlı ikinci yarımfəslə müxtəlif ordu təsisatlarının əsas sosial funksiyalarının təhlilinə həsr edilmişdir.

---

<sup>9</sup> Пригожин А. И. Социология организации. М., 1980, стр.39-41, 295стр.

<sup>10</sup> Уткин Э. А. Конфликтология. Теория и практика. М., 1998, 197стр. səh.102.

Ordu anlayışının tədqiqi zamanı biz onu institusional aspektdə öyrənərək bütövlük təşkil edən sosial fenomen kimi mahiyyət əlamətlərini cəmləşdirən hadisə halında təsəvvür edirik. Beləliklə, ordu dövlət tərəfindən hücum və ya müdafiə müharibələrini aparmaq məqsədi ilə yaradılan, həmçinin ölkə daxilindəki siyasi məqsədləri təmin edən silahlanmış insanlardan ibarət mütəşəkkil birlik kimi başa düşülür. Ordu müasir dövrdə dövlət institutu kimi silahlı qüvvələrinin ali forması kimi çıxış edir. Ordunun sosial təsisat kimi mühüm keyfiyyət əlamətlərini aşağıdakı kimi əsaslandırılır:

1. Ordu konkret cəmiyyətin bir hissəsidir.
2. Ordu məqsədyönlü qaydada siniflər və dövlətlər tərəfindən yaradılan sosial institutdur.
3. Ordu spesifik təşkilatdır. Ordunun spesifikasiyası onun hərbi qurum olması ilə müəyyən edilir

Sosial institutların tipik xüsusiyyətləri onların yerinə yetirdiyi sosial funksiyalarda öz təzahürünü tapır<sup>11</sup>. Sosial institut (təsisat) – ictimai münasibətlərin sabit fəaliyyətini təmin edən və onların nisbi dəyişməzliyini təsbit edən ixtisaslaşdırılmış fəaliyyətin həyata keçirilməsi formasıdır. Sosial normaların və sanksiyaların köməyi ilə sosial institut (ordu, məktəb, siyasi partiyalar, ailə, səhiyyə, əxlaq, hüquq, idman və s.) cəmiyyətdə təşkil etmə, tənzimləmə, idarəetmə və tərbiyəvi funksiyaları yerinə yetirir. Sosial institut kimi yerinə yetirdiyi belə sosial funksiyaların vacibliyinin ulu öndər H.Əliyev öz çıxışları və əsərlərində xüsusi qeyd etmişdir. Ali Komandan kimi Prezident İlham Əliyev bu cəhəti dəfələrlə səsləndirmişdir<sup>12</sup>. Sosiallaşmanın forma və növlərinin ordu şəraitində xüsusiyyətlərini ayırd etmək üçün təsnifləşdirilməsi həm metodoloji, həm də təbii əhəmiyyət kəsb edir. Təhlil göstərir ki, sosiallaşma mürəkkəb təbiətə və müxtəlif forma və növlərinə malikdir. Sadə məntiqə görə əgər sosiallaşma prosesi normal başlayaraq natamam halda kəsilsə onda onun nəticəsi situasiyaya uyğun olaraq tamamlanmış sosiallaşmanın nəticəsindən fərqli olacaqdır. Bu baxımdan təbii ki, tamam və natamam sosiallaşma növlərini fərqləndirməyə obyektiv əsas vardır<sup>13</sup>.

---

<sup>11</sup> Abbaszadə E.A., Siyasi təsisatların formalaşma xüsusiyyətləri // Ekologiya, Fəlsəfə, Mədəniyyət (Elmi məqalələr məcmuəsi) 13-cü buraxılış, AzMEA Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutu, Bakı, 2005, səh. 493-496.

<sup>12</sup> Əliyev H.Ə., "Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında", Bakı, 2001. 129səh., Əmirov M. İlham Əliyev. Bizim siyasətimiz bizim işimizdi. B., 2007, 400 səh.

<sup>13</sup> Giddings F. P. The theory of socialisation. N. Y., 1897; 132pp., səh.112., Антонов А. И., Медков В. М. Социология семьи. М., Изд-во МГУ: Изд-во Международного университета бизнеса и управления ("Братья Карич"), 1996, 304с., səh.13, Жульковска

Ordunun bir sosial təsisat kimi digər sosiallaşdırıcı agentlərindən həmçinin fərqi ondan ibarətdir ki, o, sosiallaşma funksiyasını fəal, icbari və məqsədyönlü şəkildə həyata keçirir. Bu baxımdan ordu mühüm ictimai tələbat – müvafiq hazırlıqlı xüsusi peşə qruplarını həm zabıt, həm çavuş və sırayilər tərkibində, silahlı qüvvələrin qoşun növlərində fəaliyyətə və potensial hərbi-döyüş əməliyyatlarına hazırlayır. Beləliklə ordu vasitəsilə sosiallaşma daima aktual xarakter daşıyır və xüsusən Azərbaycanın indiki durumunda öz aktuallığını qoruyub saxlayacaqdır. Beləliklə, könüllü və ehtimal olunan sosiallaşmadan fərqli olaraq (buna qeyri-aktual sosiallaşma demək olar), ictimai tələbatların təmin olunmasına birmənalı cavab verən sosiallaşma növləri aktual qrupa aid edilə bilər. Qeyri-aktual (vacib olmayan) sosiallaşma növlərinə həmçinin kortəbii və kriminal sosiallaşmanı da aid etmək düzgün olardı<sup>14</sup>. Əgər gənc zabıtın sosiallaşması prosesi tez kəsilməklə onun peşəkarlığının təkmilləşdirmək, maddi təminatını yüksəltmək və ailə fəaliyyətini davam etmək imkanı yaratmırsa, onda bu, natamam sosiallaşma kimi qiymətləndirilməlidir.

Azərbaycanın indiki durumunda ordu quruculuğu kontekstində zabıt korpusunun aktual sosiallaşma vasitəsilə yetişdirilməsi məhz Qarabağ probleminin həll edilməsində əhəmiyyətli üstünlüyə nail olmağa imkan yarada bilər. Bu missiyanı gücləndirməkdə sosiallaşmanın adekvat forması da faydalı ola bilər, halbuki onun həyata keçirilməsi sosiallaşmanın qeyd edildiyi kimi mühafizəkarlıq xarakterinə görə o, bir qədər inkişaf edən günün tələblərindən geri qalır. Adekvat sosiallaşma bu fərqi qabaqlayıcı təlim-tərbiyə vasitəsilə minimuma endirməyə şərait yaradır. Orduda deyilən sosiallaşma cəhəti dar çərçivədə yeni hərbi texnologiyaları və yeni növ silah sursata yiyələnmək istiqamətində tətbiq edilə bilər.

Bu fəslin üçüncü yarımfəsləli **“Müstəqil dövlətdə ordu quruculuğunun daxili və xarici amillərinin sosioloji təhlili”** adlanır və sosial təsisat kimi ordunun əsas inkişaf amillərinin nəzərdən keçirilməsinə həsr edilmişdir. Müstəqilliyin bərpa olunması anından Azərbaycan Respublikasının bir dövlət kimi qüdrətli sistem kimi fəaliyyət göstərməsi güclü ordunun qurulması ilə bilavasitə bağlı olmuşdur. Bunun başlıca səbəbləri sosioloji və sosial-politoloji yanaşma nöqtəyi-nəzərindən mövcud tarixi şərait, yaşanan geosiyasi və geoiqtisadi proseslər və hələlik nəticələri

---

Т., Ковалева А. И., Луков В. А. «Ненормальные» в обществе: Социализация людей с ограниченными интеллектуальными возможностями. М.Щецин, 2003; Изд-во Моск.гум.ун-та, 432 с. səh.3-4.

<sup>14</sup> Козлов В. А. , Суслов Ю. А. Конкретно-социологические исследования в области права: Учеб.пособие. Л., 1981, 111стр., səh.37.

aradan qaldırılmamış xarici təhdidlər və təcavüzlə izah edilə bilər. Ölkənin yerləşdiyi geosiyasi məkan strateji sosiologiya yanaşması baxımından ordu quruculuğunun mühiti anlayışına müraciəti sövq edir<sup>15</sup>. Ordu quruculuğu prosesində sosiallaşma insan amilinin başlıca təzahür forması kimi yalnız geniş məkanda baş verən proseslərin nəzərə alınması, daxili və xarici amillərin sosioloji təhlili kontekstində dolğun və əhatəli ola bilər, çünki yaşanan qloballaşma və açıqlıq dövründə proseslərin daha çox təsirlərə məruz qalması lazımcı qiymətləndirilməlidir, bunların həm tərkibi, həm də təsir xüsusiyyətləri mütləq nəzərə alınmalıdır. Zotovun təklif etdiyi<sup>16</sup> [94-s.211-242] konseptual düstur:

**Qüdrət = (Əhali + İqtisadiyyat + Hərb) x (Şüur+ Doktrin + İdarəetmə)** milli ordu quruculuğunu şərtləndirən makroamillərin təhlilində tətbiq edilmişdir. Bu ifadədə dövlətin qüdrətinin maddi və qeyrimaddi amillərin cəmi halda götürülmüş hasilindən asılılığı bildirir.

Milli Silahlı Qüvvələrin zaman tələblərinə uyğunlaşması yuxarıda baxılan “dövlətin qüdrəti” konsepsiyası kontekstində gənc zabitlər korpusunun yetişdirilməsinin strateji mühit cəhətinə müəyyən aydınlıq gətirir. Belə ki, gənc kursantların hərbi ali təhsil müəssisələrinə qəbulu prinsiplərini və şərtlərini konkretləşdirir, onların təhsil alaraq hərbi xidmətə qoşulması prosesinin xarici qarşılıqlı əlaqələrinin makroçərçivəsini təyin etmiş olur. Bunların əsasında hərbi qurumların (həm təlim, həm həqiqi xidmət) sosiallaşma agentləri kimi fəaliyyətlərinin xarici amilləri də müəyyən edilmiş olur.

Dissertasiya işinin ikinci fəslə **“Hərbi qulluqçunun şəxsiyyətinin sosiallaşmasında ordunun institusional təsiri”** adlanır və üç yarım-fəsildən ibarətdir. Burada ilk növbədə cəmiyyətin sosial sistemi kimi ordunun sosiallaşdırma fəaliyyətinin təhlili verilir, şəxsiyyət və ordu arasında qarşılıqlı təsir mexanizmin və əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsini ön plana çəkir. **“Cəmiyyətin sosial sistemi kimi ordunun sosiallaşdırma fəaliyyətinin təhlili”** adlı birinci yarım-fəslində ordunun sosiallaşdırma fəaliyyəti təhlil edilmişdir. Professional

---

<sup>15</sup> Бергер, П. Конструирование социальной реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман / Моск. филос. фонд. М: Academia-Центр : Медиум, 1995. 323стр. sñh.213, Большой толковый социологический словарь Коллинза, Д.Джери, Дж.Джерри, том 1 и 2, Москва 1999. sñh. 95-96, Гидденс Э. Социология. М., 1999. sñh.354.

<sup>16</sup> Восток и мировое обществознание: Зарубежные концепции развития освободившихся стран : Сб.ст./ АН СССР, Ин-т востоковедения; Отв. ред. Л.И. Рейснер М., 1991, 247стр., sñh.211-242.

uyğunlaşmaya «rol nəzəriyyəsi» mövqeyindən baxılır<sup>17</sup>, nizamnamələrin tələblərindən sızan, müvafiq olaraq şəklini dəyişən professional təlimat və nizamnamələrə əsaslanan funksiyaların cəmi və hərbiçi tərəfindən vəzifələrə yiyələnmə vasitəsi kimi izah olunur. Hərbiçinin hazırlığı və peşəkar-xidməti mühit arasında, bu mühitin tələbləri arasında olan ziddiyyət əsasında formalaşan uyğunlaşma vəziyyəti uyğunlaşma prosesi nəticəsində «şəxsiyyət-mühit» sistemini tarazlıq vəziyyətinə gətirir. Ziddiyyətə yol vermədiyi halda qeyri-tarazlıq dərinləşir, qeyri-uyğunlaşma vəziyyəti artır və möhkəmlənir. Sistemin tarazlıq halı bununla təmin olunur ki, həm hərbiçi, həm də hərbi kollektiv öz peşəkar təyinatlarını bütövlükdə müvəffəqiyyətlə həyata keçirirlər.

Peşəkar uyğunlaşma, bir mürəkkəb proses kimi, bir sıra sosial faktorlarla əlaqələndirilir. Peşəkar uyğunlaşma faktorları dedikdə, biz uyğunlaşmanın nəticəsini və dinamikasını müəyyən edən şərtlərin və səbəblərin məcmusunu başa düşürük. Uyğunlaşmanın faktorları haqqındakı bilik bu proses üçün zəmin və dəyişilməz şərt rolunu oynayır. Şəxsiyyətin sosiallaşması institutsional sistemində Silahlı Qüvvələr bir institut hesab edilir. Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin əmələ gəlməsi, qurulması və inkişafı bunu təsdiq edir. Orduda hərbiçilər arasında siyasi şüurun, vətənpərvərlik ruhunun, müstəqillik ideyalarına sədaqətin formalaşmasının rolunun nəzəri əsaslarını Ümummilli lider Heydər Əliyev öz məqalələrində və çıxışlarında önə çəkmişdir. Sonralar yeni yaradılmış Azərbaycan Silahlı Qüvvələri təkcə hərbi təliminin istinadgahı deyil, eləcə də ümumi təhsilin və siyasi tərbiyənin dayacağına çevrildi.

Azərbaycan Respublikasının qurucu prezidenti, Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrin yaranmasını 80 illiyi ilə əlaqədar keçirilən təntənəli mərasimdə çıxış edərək demişdir: «Hər bir əsgər, zabit, döyüşçü vətənpərvərlik hissini, vətənə, torpağa, xalqımıza sədaqət hissini hər şeydən üstün tutmalıdır. Məhz bu keyfiyyətləri özündə əks etdirən Azərbaycan ordusunun əsgəri ordumuzu möhkəmləndirə bilər və hər an qələbəyə nail ola bilər»<sup>18</sup>.

Bu fəslin ikinci yarımfaslı **“Zabit heyətinin hazırlanması və hərbi xidmətə uyğunlaşmasının sosial və sosial-psixoloji aspektləri”** adlanır və burada hərbi xidmətə uyğunlaşmanın konkret cəhətləri təhlil edilmişdir.

---

<sup>17</sup> Şirəliyev H. , Vahidov F. Ahəngdar inkişaf etmiş şəxsiyyətin formalaşması. B., 1987, 189s. Səh.2-14.

<sup>18</sup> Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrin yaranmasının 80 illiyi ilə əlaqədar təntənəli mərasimdə Heydər Əliyevin çıxışı. "Azərbaycan" qəzeti, 26 iyun 1998-ci il, s.1-2.

Kursantların və hərbi ali məktəblərin məzunlarının real hərbi peşəkar və mənəvi keyfiyyətləri, habelə onların hərbi qulluğu davam etməyə motivasiyalı hazırlığının səviyyəsinin tələb olunan meyara müəyyən dərəcədə cavab verməməsi ilə rastlaşa bilərik.

Bu məsələni araşdırmaq milli ordunun gələcək simasını formalaşdıran heyətin keyfiyyətinə ünvanlanır və bu səpkidə müvafiq göstəricilər və indikatorlar sistemi vasitəsi ilə kursantların və xüsusən hərbi məktəb məzunlarının hərbi peşə sosiallaşma səviyyə və xarakterinin ölçməsinə imkan verir. Bu yöndə aparılan tədqiqatları (S.P.Antoneviç, V.V.Şalupenko, A.V.Polovnev və başqaları <sup>19</sup>) kursantların hərbi peşəkar keyfiyyətlərinin ölçülməsi metodikalar, adekvat indikatorlar, təsnifatlar sisteminin işlənilib hazırlanması söylərini göstərmişlər. İnsanların fəaliyyət xüsusiyyətindən asılı olaraq, sosial yönümü üç əsas formaya ayırırlar: peşə-əmək, sosial-siyasi və mənəvi. Peşə yönümünün əsas elementi hərbi-peşə yönümüdür. Əgər hal-hazırda peşə yönümü nəzəriyyəsində onu idarəetmə orqanları (subyektləri), idarəetmə obyektı, vasitəsi və metodu, elementlər arasında informasiya əlaqəsi daxil olan peşə seçimini idarəetmə sistemi kimi anlayırlarsa, hərbi-peşə yönümü aspektləri yalnız ilkin izahını almışdır. «Hərbi peşə yönümü» anlayışının ilk tərifini A.V.Mudrik verir: «Silahlı Qüvvələrdə tətbiq edilən hərbi peşələr və ixtisaslar haqqında geniş informasiya, bu və ya digər hərbi ixtisasın irəli sürdüyü tələblər haqqında məsələlər üzrə məsləhət işin son mərhələlərindən biri kimi çıxış edən yeniyetmələr üçün peşə seçimidir»<sup>20</sup>.

Həmin fəslin **“Şəxsiyyətin formalaşmasında hərbi xidmətin ekstremal cəhətlərinin təsiri”** adlı üçüncü yarım fəsləli hərbi sosiallaşmanın nisbətən sərt mühit amillərin təsirinin araşdırılmasına həsr edilmişdir. Hərbiçinin yerinə yetirdiyi tapşırığın uğuru, hərbi kollektivdə olan ekstremal iqlim qarşılıqlı münasibətlər və s. hərbiçinin öz davranışını nəzarətdə saxlamasından, öz hisslərini, əhval-ruhiyyəsini tənzimlənməsindən və şəraitə uyğun onları büruzə vermə bacarığından asılıdır. Ona görə də dəqiq özünənəzarət, dərhal qərar qəbul etmək qabiliyyətini inkişaf etdirmək vacibdir.

---

<sup>19</sup> Антонец С.П. Социализация курсантов военного вуза : дис. канд. соц.наук., 220004, М., 2002,146 с., Половнев,А.В. Молодые офицеры: военно-профессиональная ориентация /Социол. исслед. 2005. № 11.стр. 62-68., Шалупенко, В. В. Военно-профессиональная готовность выпускников высших военно-учебных заведений Министерства обороны РФ: сущность, состояние, пути формирования. дис. ... канд. социол. наук 22.00.08. - Москва, 2005. - 275 с.

<sup>20</sup> Мудрик А.В. Социализация человека 2-е издание М. 2006, 304стр., səh.199.

Komandir heyətinin psixoloji hazırlığı üçün yararlı olan özünütənzimləmə metodu autogen məşqin dəyişilmiş formasıdır. Məlumdur ki, autogen məşq (yunan sözü olub – auto – özüm, gen – formalaşan, doğan, yəni «özüm formalaşdırdığım» deməkdir) fiziki və psixoloji relaksiası, rahatlıq halı əldə etmək üçün istifadə olunan xüsusi özünütənzimləmə üsuludur. Bu metodla hərbiçi istənilən çətin şəraitdə stress halından çıxaraq öz psixi imkanlarını səfərbər edə bilər. Həmçinin bu zaman hərbiçi şüurlu şəkildə özünütənzimləmə vasitəsilə həm sinir gərginliyindən, həyəcədən, narahatlıqdan və qorxudan azad ola bilər, həm də məsuliyyətli tapşırığı, əmri yerinə yetirməzdən öncə öz gücünü bərpa edərək, diqqətini cəmləyib, ayıq-sayıq şəkildə vəzifənin istənilən vaxtı onu uğurla icra edə bilər<sup>21</sup>. Təcrübəli və hazırlıqlı zabitin rəhbərliyi altında qısa müddətə (1-2 aya) özünü tənzimləmə məşq texnikasını mənimsəyən hərbiçi mənimsəyən bilər.

Dissertasiyada qeyd edilir ki, peşəkar zabıt şəxsiyyətinin formalaşmasının mühüm idarəetmə qabiliyyətləri sırasında münasib, o cümlədən böhranlı və ya ekstremal halların effektiv öhdəsindən gəlmək bacarıqları müasir ordularda görkəmli keyfiyyət kimi qiymətləndirilir (ABŞ, Kanada, NATO). Sınanmış üsul və yanaşmalar sırasında riskli halların idarəedilməsi (menecementi) və münasiblərin idarəedilməsi metodları önəmli yer tuturlar<sup>22</sup>.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslə **“Müstəqil Azərbaycanın ordu quruculuğu prosesində hərbi qulluqçuların peşəkar sosiallaşmasının əsas vəzifələri”** adlanır və üç yarımfəsildən ibarətdir. Bu fəsildə hərbi peşəkarlıq və liderlik gənc zabıtlərin hazırlığında hədəf keyfiyyətlər kimi səciyyələndirilir, Azərbaycanda ordu quruculuğu və zabıt heyətinin təkmilləşməsində Heydər Əliyevin liderlik xüsusiyyətlərinin təsiri göstərilir, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrində siyasi, ideoloji və mənəvi tərbiyənin səmərəliliyi sosioloji planda əsaslandırılır. Bu fəslin birinci yarımfəsilidə **“Hərbi peşəkarlıq və liderlik – gənc zabıtlərin hazırlığında hədəf keyfiyyətlər kimi”** hərbi qulluqçunun sosiallaşma prosesində formalaşmasında ən vacib keyfiyyətlər kimi peşəkarlıq və liderlik fenomenləri təhlil edilmişdir. Liderlik problemi şəxsiyyətin və cəmiyyətin qarşılıqlı təsirlərilə bağlı geniş tərkibdə məsələlərin bir hissəsidir. Cəmiyyətlərin məsul dövrlərində bu problemə maraq daha

---

<sup>21</sup> Корчемный П., и др. Военная психология: методология, теория, практика 2003. 233стр., səh.45.

<sup>22</sup> McCausland Jeffrey D. Developing Strategic Leaders For the 21st Century. February 2008, 117pp.

kəskinləşir. Ölkənin indiki durumu müxtəlif sahələrdə liderlər zümərəsinin yetişdirilməsi və fəal qüvvəyə çevrilməsi zərurətini meydana gətirir. Deyilənlər bütövlükdə hərbi zabitlər zümərəsinə də aiddir. Beləliklə ordu quruculuğunun strateji məqsədi milli ordunun bütün növlərində zabit korpusunun məhz peşəkarlıq və mənəvi-şəxsiyyət keyfiyyətlərinə köklənən liderlik (həm fərdi, həm qrup şəkilində) qabiliyyətlərinə yiyələnmək kimi təyin edilə bilər. Zabit təkcə öz peşəsinin bilicisi kimi deyil, həm də insanlara ekstremal döyüş şəraitində rəhbərlik edən, düzgün qərarlar qəbul edən, eyni zamanda nümunəvi davranış göstərən tərbiyəçi kimi motivasiyalı fəaliyyətə hazırlığı olan şəxsiyyət olmalıdır. Veberin <sup>23</sup> təbirincə desək, keyfiyyətləri təsvir edilən lider şəxsiyyətin ideal tipidir. Düzdür, lider dedikdə, onun ictimai münasibətlərlə şərtləndirilməsini nəzərə alaraq digər mühüm göstəricilərin də formalaşmasını məqsəd kimi təyin etmək olar.

Nəzərə alınmalıdır ki, kursantların hərbi məktəbdə təhsilinin nəticəsində liderlik keyfiyyətlərinin aşılınması baxımında ilk növbədə onlarda liderliyə üç tərkibdən ibarət psixoloji hazırlıq halı formalaşmalıdır: koqnitiv hazırlıq, motivasiya hazırlığı və fəallıq cəhətdən hazırlıq. Daxili psixoloji hazırlıq şəxsiyyətin qrupda lider olmasının şəxsiyyətdaxili səbəblənməsini təmin edir.

Kursant simasında gələcək zabitin şəxsiyyətinin digər şəxsiyyət növlərindən prinsipial fərqləndirən cəhəti vardır. Onun mahiyyətini hərbiçinin cəmiyyətdə yerinə yetirdiyi funksiyalarla təyin etmək olar. Bunlar hərbiçi-vətəndaş, mütəxəssis-zabit, komandir-rəis, və rəhbər-tərbiyəçi vəzifələridir ki, bunlar hərbi ali məktəb və ya ilkin hərbi xidmətdə sosiallaşma prosesinin gedişatı və nəticəsini qiymətləndirməyə imkan verir<sup>24</sup>.

Kursantların liderlik və peşəkarlıq keyfiyyətlərinin əlaqəli formada sosiallaşma prosesində mənimsənilməsi tədris prosesinin gedişatında sadələşmiş sosiometrik metodu vasitəsilə təqribi səviyyədə qiymətləndirilə bilər. Aydındır ki, praktikada tətbiq edilən daha şaxələnmiş sosiometriya ölçmələri tərəfimizdən təklif edilə bilər, lakin bu, qoyulmuş tədqiqat vəzifələrindən kənara çıxır və müstəqil araşdırma sahəsini təşkil edir.

**“Azərbaycanda ordu quruculuğu və zabit heyətinin təkmilləşməsində Heydər Əliyevin liderlik fenomeninin təsiri”** adında

---

<sup>23</sup> Вебер М. Основные понятия стратификации/Соц.исс. 1994, № 5, с.169-183.

<sup>24</sup> Федулов Б.А. Личностно-профессиональное развитие курсантов военного вуза. М., 2003. стр.167.

fəslin ikinci yarım fəslə bu böyük şəxsiyyətin milli orduda hərbi qulluqçuların şəxsiyyət kimi formalaşmasına pozitiv təsirinin amilləri təhlil edilmişdir.

Azərbaycanın müasir tarixində əvəzsiz rol oynamış Heydər Əliyev tam haqlı olaraq Milli Ordunun banisi sayılır. Onun milli-dövlət quruculuğunda həyata keçirdiyi çoxsaylı layihələr sırasında müasir Silahlı Qüvvələrinin qurulması layihəsi xüsusi yer tutur. Heydər Əliyevin quruculuq fəaliyyətini araşdırmaq üçün bir çox müasir yanaşmaların tətbiq edilməsinə zərurət vardır, çünki müasir dildə desək bu, çoxölçülü fəaliyyətə təkcə tarixçi kimi deyil, təkcə bioqraf və ya psixoloq kimi deyil, və ya tutaq ki, təkcə iqtisadçı və hüquqşünas kimi deyil həm də sosiologiya baxımından yanaşmanın fikrimizcə geniş elmi evristik potensialı vardır. Beləliklə, tarixi yaradan subyekt istər fərdi, istər kollektiv fəaliyyətin daşıyıcısı kimi real elmi-tədqiqat obyektinə çevrilə bilmişdir. Belə subyektin ictimai təyinatı və rolunun təhlili və qiymətləndirilməsi üçün sosial-hümanitar elmlərin metodologiyası kimi çıxış edən sosiologiyanın əsas təhlil alətləri kimi ictimai tələbat, sosial qüvvələrin səfərbərliyi, ictimai qrupların maraq münasibətləri, sosial fəaliyyət məqsədlərinin formalaşması, sosial dəyişiklərin ictimai şəraitdə inikası, onların reallaşma mexanizmləri və daşıyıcıları tətbiq edilir<sup>25</sup>.

Dissertasiyada üçüncü fəslin son yarım fəslə “**Azərbaycan Silahlı Qüvvələrində siyasi, ideoloji və mənəvi tərbiyənin səmərəliliyinin sosioloji əsaslandırması**” adlanır və burada tədqiqatın empirik səciyyəsi silahlı qüvvələrin dövlət sistemi tərkibində funksional fəaliyyəti və daha geniş ordu-cəmiyyət qarşılıqlı münasibətlərin ayrı-ayrı tərəflərini əhatə edir. Ordunun sosiallaşdırıcı funksiyası ilkin sosiallaşmanın davam etməsi və cəmiyyətdə qəbul olunmuş dəyər və stereotiplərin formalaşan hərbi qulluqçu şəxsiyyətinin sistem elementi kimi həkk olunması mahiyyətini də daşıyır.

Keçirilən sosioloji sorğuya ali hərbi təhsil müəssisəsinin kursantları və hərbi hissənin kiçik rütbəli zabitləri və çavuşları dəvət olunmuşdular. Hərbi-peşə yönümün səbəbləri sorğu nəticələrinə əsasən aşağıdakı kimi verilir: «**Peşəkar hərbiçi olmaq qərarına sövq edən səbəblər?**» sualına peşəkar hərbiçi sənətini seçən gənclərin yarıdan çoxu (55,6%) torpaqları düşmən tapdağından azad etmək amalı ilə qərar qəbul etmişdilər, və buna təsdiq olaraq respondentlərin yarısı (50,4%) “Vətən müdafiəçisi olmaq arzusu” səbəbini cavablarında göstərmişdilər. Hər iki səbəb Mertonun

---

<sup>25</sup> Stoyanov T., Leadership Development Programs in the Canadian Armed Forces, Sofia, 2001, pp 1-11.

təbircə<sup>26</sup> daha çox terminal, yəni dəyər-məqsəd növünə aiddir. Üçüncü yerdə təsbit edilən “müasir hərbi bilik və bacarıqlara yiyələnmək” səbəbi isə daha çox instrumental vasitə-dəyər rolunu oynayır. Liderlik keyfiyyətlərinə dair cavablar sırasında daha tez-tez səslənənlər aşağıdakı kimi göstərilmişdir (13, 14 və 15-ci cədvəllər dissertasiyada göstərilmişdir).

«**Sizcə komandir əsgərlərə uğurla rəhbərlik etmək üçün hansı əsas keyfiyyətlərə malik olmalıdır?**» sualına kursantların təxminən yarısı (52,1%) uğurlu komandanlıq üçün vacib hesab etdiyi keyfiyyətlər sırasında məhz liderlik keyfiyyətlərini göstərmişdilər və güman etmək olar ki, həmin keyfiyyətləri də özlərində bəsləmək istərdilər.

**Fikrinizcə, qulluq etdiyiniz (təlim keçdiyiniz) ordu hissəsində yüksək döyüş hazırlığı üçün hansı tədbirlər mühümdür?**

Respondentlərin bu suala verdikləri cavablardan məlum olur ki, 70,1%-i ən yüksək səviyyədə aparılan ordu quruculuğu prosesi gənc zabitlər və kursantlar tərəfindən mənəvi dəstəyə malikdir. Əsas səbəb burada gənc hərbiçilərin əvvəlki nəsil zabitlərdən daha çox ordu quruculuğu prosesindən bəhrələnərək, öz yüksək amallarına çatmaq və Ali komandanın yürütdüyü hərbi siyasəti bəyanərək, daha yüksək döyüş hazırlığına səylər göstərməyə nail olmaqdır.

Dissertasiya işinin **Nəticə** hissəsində aparılan tədqiqatın, təhlili və qiymətləndirmələri onunla müəyyən edilir ki, müasir zamanda qloballaşma şəraitində dövlətlərin rolunun dəyişməsi və onların arasında rəqabət münasibətlərin kəskinləşməsi şəraitində ordunun bir sosial təsisat kimi sərt iyerarxik struktura malik total təşkilat olaraq şəxsiyyətin formalaşması vəzifəsi çərçivəsində sosiallaşdırma funksiyasının özünəməxsusluğu ilə seçilir və bu hərbi qulluğunun qarşısında hədəf məqsəd kimi başlıca olaraq hərbi peşəkarlıq və liderlik keyfiyyətlərinin tərbiyə edilməsi prioritet təşkil edir.

### **Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin aşağıdakı məqalələrində öz əksini tapmışdır:**

1. Ordunun sosial təsisat kimi mahiyyəti. ADMİU – Elmi–metodik konfransının Tezisləri. Bakı, 1998-ci il. s. 242-244

---

<sup>26</sup> Stefan Kaufmann, Land Warrior. The Reconfiguration of the Soldier in the "Age of Information", (University of Freiburg), Science, Technology & Innovation Studies Vol. 2, Nov. 2006 ISSN: 1861-3675., 81-103pp.

2. Azərbaycan Ali Hərbi Dənizçilik Məktəbində təlim-tərbiyə prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsində sosial-psixoloji amillər. AANDM, Elmi-Metodik Konfrans. Bakı, 1999-cu il. s. 275-276

3. Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrinin sosial təsisat kimi mahiyyəti. Azərbaycan Respublikasının Dövlət müstəqilliyinin onuncu ildönümünə həsr olunmuş Elmi-Praktiki konfransın tezisləri. 12-13 oktyabr 2001. (ADİU, Bakı-2002), s. 156-158

4. Gənclərin Hərbi Vətənpərvərlik orientasiyası. AANDM – Elmi-Praktiki Konfransının materialları. Bakı – 24.07.2002. s. 17-36

5. Silahlı qüvvələrin sosial təsisat kimi gənclərin peşə seçimində rolu. 2002-ci ildə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin büdcə-təyinatlı elmi-tədqiqat işlərinin yekununa həsr edilmiş elmi-praktiki konfransın tezisləri. Bakı, 2003, s. 202-204

6. Ordunun şəxsiyyətin sosiallaşmasında rolunun artırılması yolları. 2003-ci ildə Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin büdcə-təyinatlı elmi-tədqiqat işlərinin yekununa həsr edilmiş elmi-praktiki konfransın tezisləri. Bakı, 2004-cü il, s. 167-169

7. Şəxsiyyətin sosiallaşmasında ordunun rolunun artırılması yolları. «Azərbaycan müasir tarixi, sosial-iqtisadi inkişaf problemləri» monoqrafiyası, «Elm» nəşriyyatı. Bakı, 2004-cü il, s. 240-245

8. Ordu mühitinin cəmiyyətin mikromodeli kimi şəxsiyyətin sosiallaşdırılmasında yeri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Fəlsəfə Və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutu. «Fəlsəfə» Elmi-nəzəri jurnal № 1(6) Bakı, 2007-ci il. s. 120-127

9. Azərbaycan Respublikasının daxili siyasət strategiyası, ADİU-nun büdcə təyinatlı elmi-tədqiqat işlərinin yekunlarına dair konfransın tezisləri, Bakı, 2007-ci il, s. 306-308

10. Ordunun tərbiyəvi funksiyaları. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Sosial-siyasi problemlər. Elmi-nəzəri jurnal № 3 (16). Bakı, 2007, s. 184-191

11. İqtisad inkişaf strategiyası /tezis/ ADİU-nun büdcə təyinatlı elmi-tədqiqat işlərinin yekunlarına dair konfransın tezisləri, Bakı, 2008, s. 250-252

12. Dövlət quruculuğu strategiyası /tezis/ ADİU-nun büdcə təyinatlı elmi-tədqiqat işlərinin yekunlarına dair konfransın tezisləri, Bakı, 2009, s. 305-307

13. Dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsində hərbi doktrinanın rolu /tezis/ADİU-nun büdcə təyinatlı elmi-tədqiqat işlərinin yekunlarına dair konfransın tezisləri, Bakı, 2010, s. 225-227

14. Müasir dövrdə gənclərin sosiallaşmasında hərbi təlim-tərbiyənin rolu /tezis/ADİU-nun büdcə təyinatlı elmi-tədqiqat işlərinin yekunlarına dair konfransın tezisləri, Bakı, 2011. s. 305-306

15. Особенности и механизмы реализации социальных функций военных институтов /məqalə/ «Межкультурные коммуникации» №15, г.Тбилиси, 2011, с. 156-163

16. “Hərbi peşəkarlıq və liderlik gənc zabitlərin hazırlığında hədəf keyfiyyətlər kimi”, Dövlət idarəçiliyi-nəzəriyyə və təcrübə. N3. Bakı-2011. с. 182-185

17. Cəmiyyətin sosial sistemi kimi ordunun sosiallaşdırma fəaliyyəti, Slavyan universitetinin elmi əsərlər jurnalı. N 1., 2011. s. 23-31

18. Социологический анализ внутренних и внешних факторов строительства армии в современном государстве. Международный научный журнал “Кавказ и мир” № 10. г.Тбилиси. 2011. с. 25-79

19. Эянь щярби гуллугчуларың пешякар социаллашмасының тядгиги: йанашма вя нятиьялар. Тцрк Дцнйасы Арашдырмалары Вакфы. 9. Улусларарасы. Тцрк Дцнйасы Сосйал билимлер конэреси Теблиьлери. 2. Ылт. Истанбул 2011. с. 254-269

20. Социологический анализ внутренних и внешних факторов строительства армии в современно государстве. Международный научный журнал «Право и политология» № 17 Кишинев. Июнь 2011.

**Нифталиев Тельман Алимуса оглы**  
**«Роль армии как социального института в формировании**  
**личности военнослужащего»**

**РЕЗЮМЕ**

Азербайджанский народ после восстановления своей независимости с честью преодолел испытания как в области национально-государственного, так и военного строительства и успешно продолжает созидательную работу.

В диссертационной работе на основе качественных показателей личного состава военнослужащих, главным образом, посредством закономерностей формирования военнослужащего как личности, обосновывается работа по организации армии и уровню боевой подготовки.

Актуальность исследования определяется уровнем развития армии и возложенными на нее историческими обязанностями.

Диссертация состоит из введения, трех глав, 9 параграфов, заключения и списка использованной литературы.

Во введении диссертационной работы обоснована актуальность темы, определены ее объект и предмет, цель и задачи, показаны научная новизна и практическое значение.

В первой главе исследования - «Теоретико-методологические особенности исследования военных учреждений в современной социологии», исследуются теоретические аспекты проблемы, определяются методологические основы исследования, дается сравнительный анализ различных школ и теоретических концепций в современной науке применительно к исследуемой проблеме.

Во второй главе диссертации «Институциональная роль и влияние армии на формирование личности» анализируется социальная деятельность армии как системы общества; на первый план выдвигается определение механизма взаимовлияния личности и армии.

Третья глава диссертационной работы называется «Основные задачи профессиональной социализации военнослужащих в процессе военного строительства в Азербайджане». В этой главе рассматриваются военный профессионализм и лидерство как основные направления и цель в подготовке молодых курсантов и офицеров; показывается влияние лидерских качеств Гейдара Алиева на совершенствование в Азербайджане военного строительства и подготовку воинского состава.

В заключении отмечается, что практические рекомендации и предложения, выдвинутые в исследовании, направлены на повышение эффективности процесса военного обучения.

**“The role of the army as a social institution in the formation of personality of a serviceman”**

**SUMMARY**

After gaining independence Azerbaijani people successfully coped with important tasks regarding state and army building issues and carry on relevant development works.

In the dissertation work, organization of the army and its combatting capacity is justified with quality indicators of servicemen, especially regularity of their formation as personality and specialist. Terms and characteristic of the implementation of socialization function by military institutions in the formation of servicemen and personality is studied in the sociological angle through mastering of professional and leadership qualities. Importance of the research is defined with development stages faced by the army and historical tasks set before it.

The dissertation is consisted of introduction, 3 chapters, 9 paragraphs, conclusion and reference parts.

Introduction part of the dissertation justifies actuality of the theme, defines its object, subject, aim and tasks, shows scientific novelties and practical importance of the research. The first chapter of the research “Theoretical-methodological characteristics of studying military institutions in modern sociology” analyses theoretical aspects of the problem and defines methodological basis of the research. To this end, theoretical concepts of different schools and modern scientific streams regarding the problem are compared on the basis of theoretical thesis of classics of the sociology. The second part of the dissertation is titled “Institutional role and impact of the army in the socialization of personality”. Here, first of all, socialization activity of the army as a social system of the society is analysed and special attention is paid to the definition of correlation mechanism between personality and army. The third chapter of the dissertation is dedicated to “Main tasks of professional socialization of servicemen in the building of army in Azerbaijan”. This chapter considers professionalism and leadership as a target quality in the preparation of young officers, shows impact of leadership characteristics of Heydar Aliyev in the building of army and capacity building of officers in Azerbaijan, as well as justifies effectiveness of political, ideological and moral education in the armed forces of Azerbaijan the sociological context.

Analysis and evaluations made in the dissertation suggest that current change in the role of the state and intensification of competition amid globalisation contributes to the role of the army as a social institution and traditional tasks upgrade into new quality level. Army has distinguished socialization function in the framework of the formation of personality as a mass institution with severe hierarchic structure and increasing military professionalism and leadership capacity are set as a priority before servicemen. Practical recommendations and proposals emanating from the research are aimed at increasing effectiveness of military training-education process.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА  
ИНСТИТУТ ФИЛОСОФИИ, СОЦИОЛОГИИ И ПРАВА**

---

*На правах рукописи*

**ТЕЛЬМАН АЛИМУСА оглы НИФТАЛИЕВ**

**РОЛЬ АРМИИ КАК СОЦИАЛЬНОГО  
ИНСТИТУТА В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ  
ВОЕННОСЛУЖАЩЕГО**

Специальность: 6313.01 – Социальная структура, социальные институты и процессы

**А В Т О Р Е Ф Е Р А Т**

диссертации на соискание ученой степени доктора  
философии по социологии

**БАКУ - 2013**